

Kvarkfolyadék a Rubik Kockán

- feladatok és megoldások

Csörgő T.

MTA Wigner FK, Budapest és EKE KRC, Gyöngyös

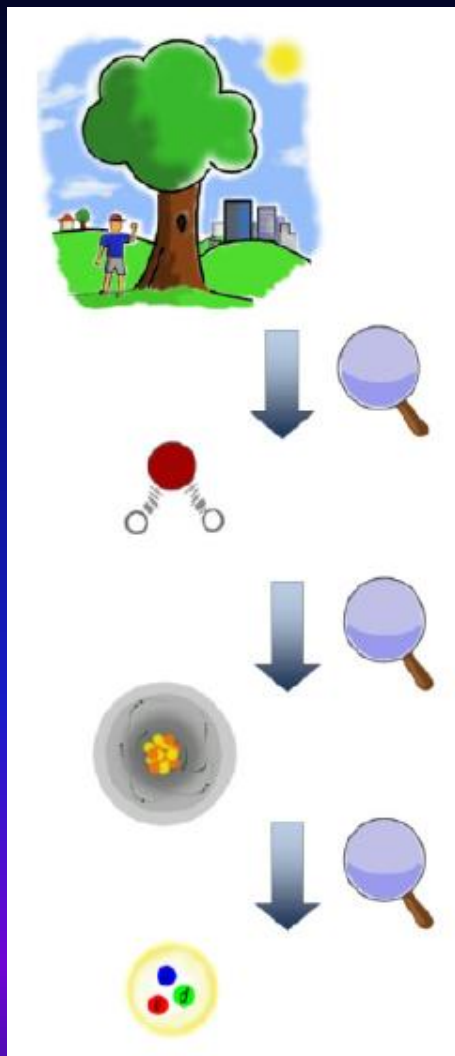
DEDIKÁCIÓ: KISS LAJOS TANÁR ÚR

**„A diák feje nem edény,
amit meg kell tölteni,
hanem fáklya,
amit lánggra lehet lobbantani.”**

**Kiss Lajos, a Fizika Tanára
-Plutharkosz után, szabadon**

ALAPVETŐ KÉRDÉS: MIBŐL VAGYUNK?

Fermionok				
Kvarkok	2.4 MeV $\frac{2}{3}$ $\frac{1}{2}$ u up	1.27 GeV $\frac{2}{3}$ $\frac{1}{2}$ c charm	171.2 GeV $\frac{2}{3}$ $\frac{1}{2}$ t top	
	4.8 MeV $-\frac{1}{3}$ $\frac{1}{2}$ d down	104 MeV $-\frac{1}{3}$ $\frac{1}{2}$ s strange	4.2 GeV $-\frac{1}{3}$ $\frac{1}{2}$ b bottom	
	<2.2 eV 0 $\frac{1}{2}$ ν_e elektron neutrínó	<0.17 MeV 0 $\frac{1}{2}$ ν_μ műon neutrínó	<15.5 MeV 0 $\frac{1}{2}$ ν_τ tau neutrínó	91.2 GeV 0 1 Z ⁰ gyenge
	0.511 MeV -1 $\frac{1}{2}$ e elektron	105.7 MeV -1 $\frac{1}{2}$ μ műon	1.777 GeV -1 $\frac{1}{2}$ τ tau	80.4 GeV ± 1 1 W [±] gyenge
				Bozonok

A modern fizika válasza kissé komplikált, de jól modellezhető:

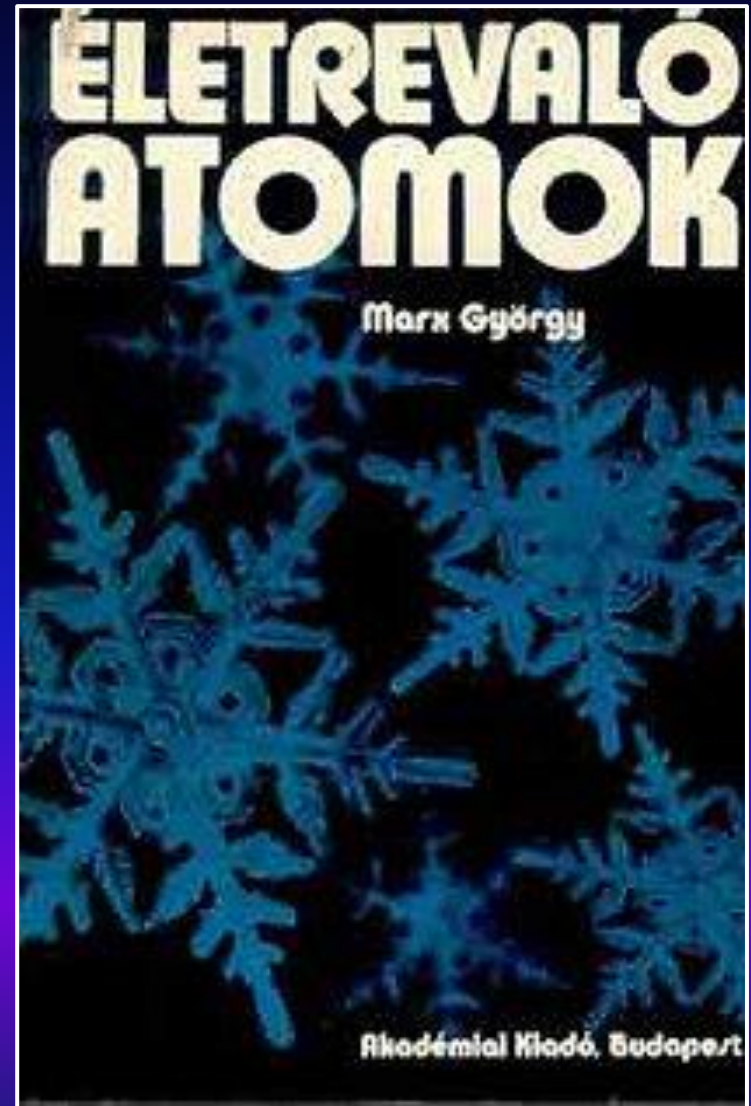
Csörgő J, Török Cs, Csörgő T.: Részecskés kártyajáték – elemi részecskék, játékosan (2011)

MODELLEZÉS ÉS A MARSLAKÓK

A fény néha
golyóként viselkedik,
de nem golyó;
hullámként terjed,
de nem hullám;
Egyszerre golyó is és hullám is,
Egyszerre egyik sem.
Akkor mi is a fény?

A fény:
ÉPPEN OLYAN,
THATAGATA,
mint a fény

Értelmezés /Marx György/:
Marslakó a Földön

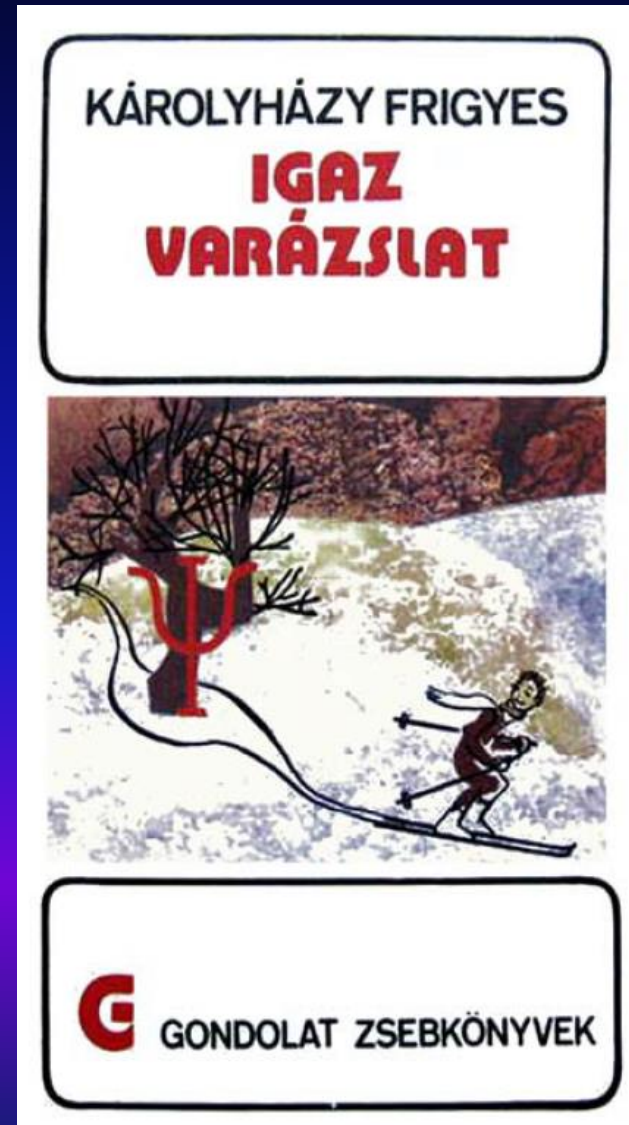

A KVANTUMMECHANIKA FILOZÓFIÁJA

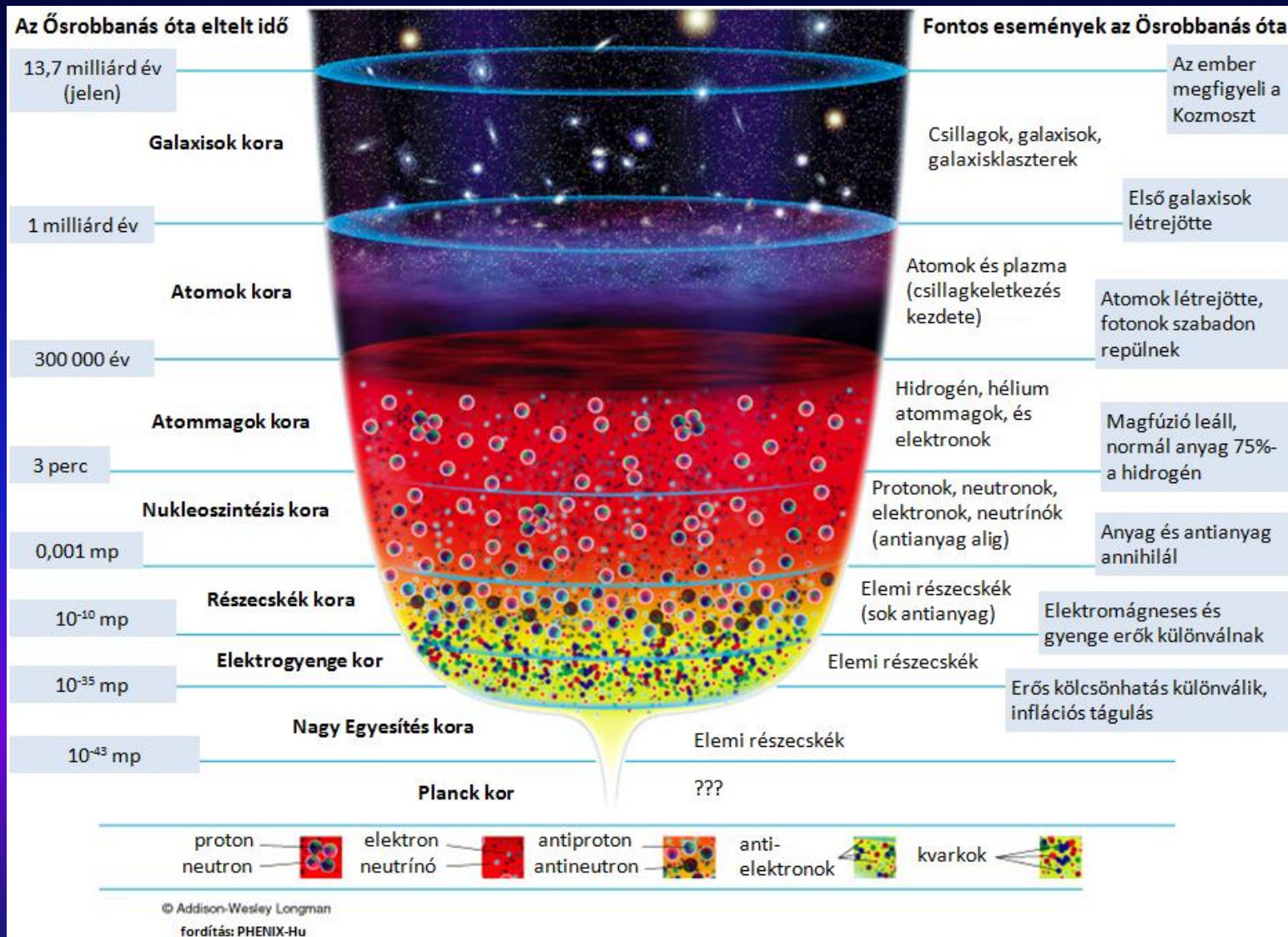
Az elektron
Golyóként csapódik be, de
Hullámként terjed
(síelő elektron a címlapon)

Áthatol a hegyen annak
megmászása nélkül

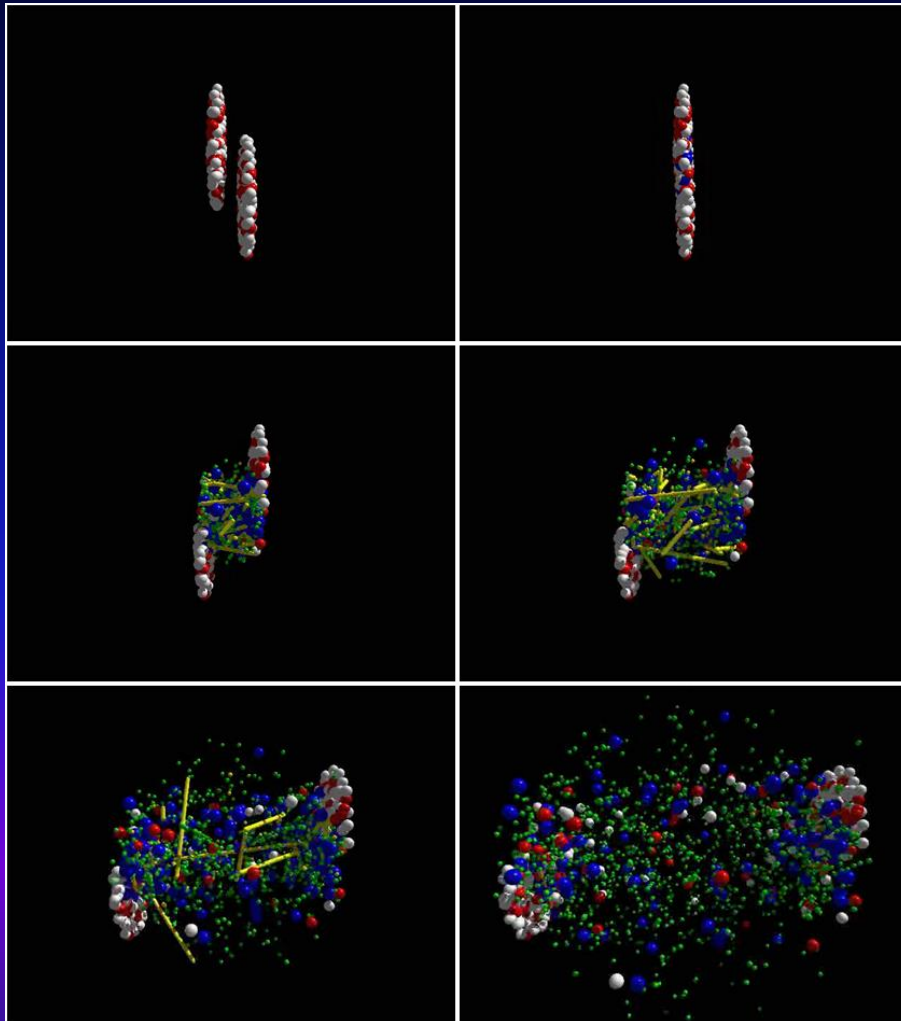
Minden részecske
éppen ilyen...

VILÁGEGYETEMÜNK: A MAI FIZIKAI KÉP ÉS A TÖKÉLETES KVARKFOLYADÉK FIZIKÁJA

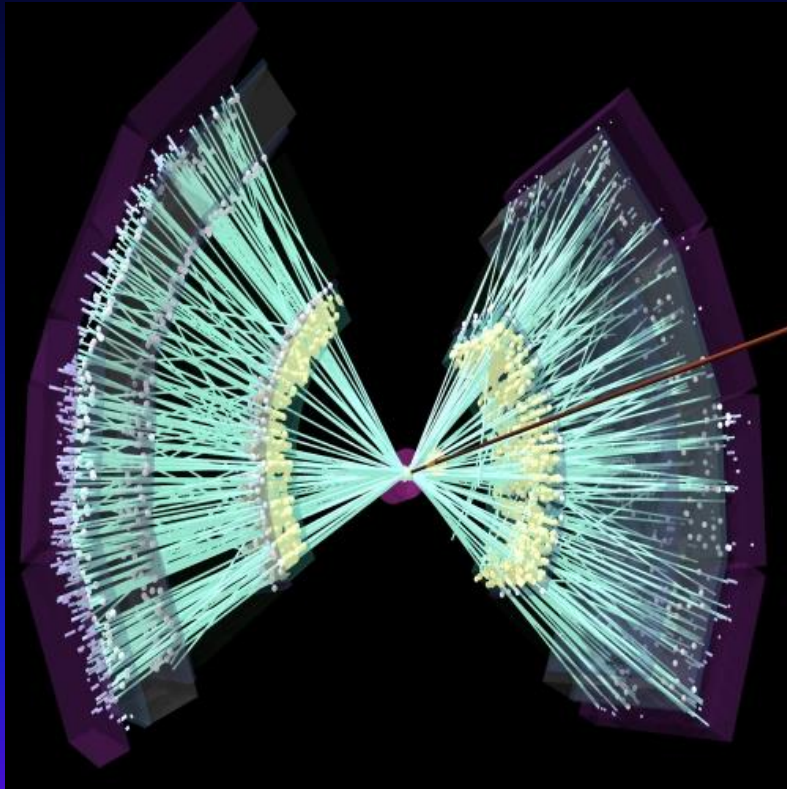
A KVARKANYAG - ELMÉLETILEG

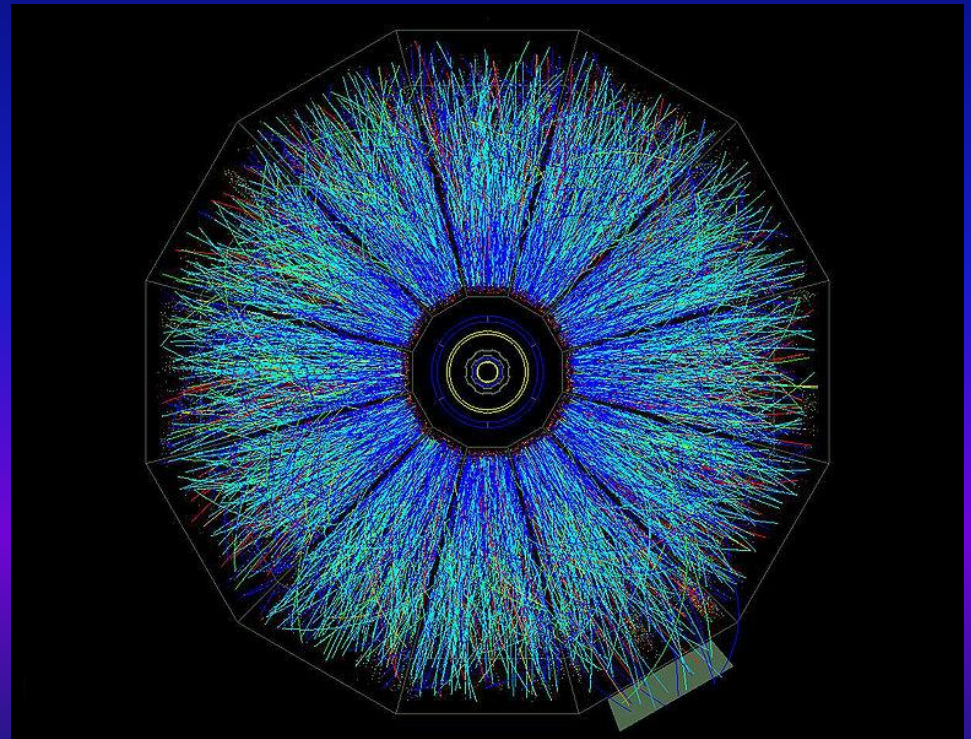
A RHIC Au+Au ütközéseinek elméleti leírása. Nagy energiás nehézion-ütközésekben erősen kölcsönható kvark-gluon plazma jön létre, meglepő tulajdonságokkal: a kvarkok tökéletes folyadékának tulajdonságait az USA Relativisztikus Nehézion Ütköztető (RHIC) gyorsítójának kísérletei tárták fel a Brookhaveni Nemzeti Laboratóriumban. Az eredményeket megerősítették, és további részletekkel gazdagították a CERN LHC ALICE, ATLAS és CMS kísérletei.

KVARKFOLYADÉK - KÍSÉRLETILEG

A kvarkok tökéletes folyadékát, angol rövidítésével az sQGP-t az USA Brookhaveni Nemzeti Laboratóriumában a PHENIX és a STAR kísérletben fedezték fel a RHIC (Relativistic Heavy Ion Collider) gyorsítóban.

A tökéletes kvarkfolyadék, az sQGP tulajdonságait megerősítette és további részletekkel gazdagította a CERH LHC ALICE, ALTAS és CMS kísérlete.

A KVARKFOLYADÉK TULAJDONSÁGAI

A RHIC-nél

Au+Au:

Új jelenség

Új anyag

Folyadék halmazáll.

Kvarkok folynak

A folyás $\sim$ tökéletes

Jellemzői:

Opálos, $R_{AA} \sim 0.2$

Csillapítási hossz ~ 2 fm

$C_s = 0.35 \pm 0.05$

$\eta/s \leq$ szuperfolyékony He/5

$T_{init} \geq 4 \times 10^{12}$ K

$\epsilon_{init} \geq 15$ GeV/fm³

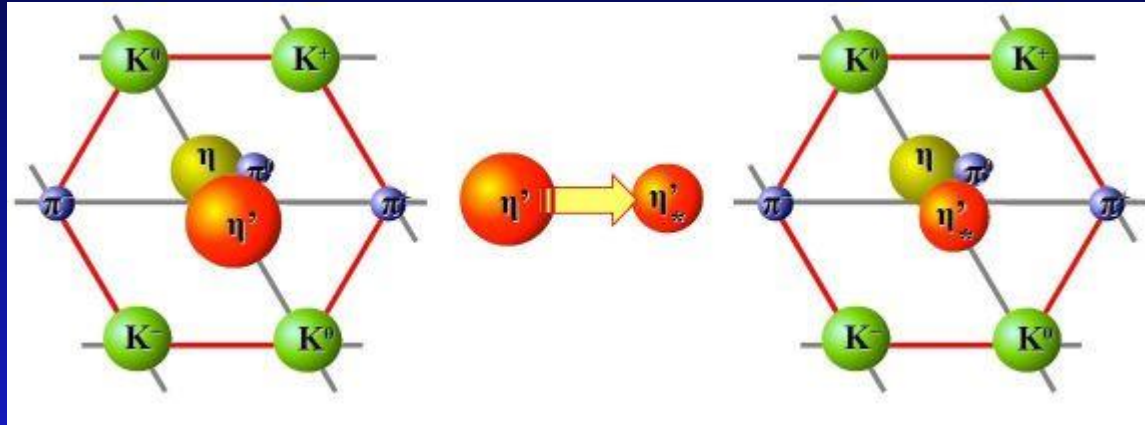
$p_{init} \geq 1.5$ GeV/fm³

Forró, robban, folyik!

A RHIC-nél

az η' mezon tömegcsökkenése

egy elveszett szimmetria helyreáll

T. Cs, R. Vértesi, J. Sziklai
Phys.Rev.Lett.105:182301,2010

Új eredmény (PHENIX, 2017):

A kvarkfolyadékban az elveszett szimmetria tényleg visszaáll –

Archimédesz törvénye?

ELEMI RÉSZECSKÉK

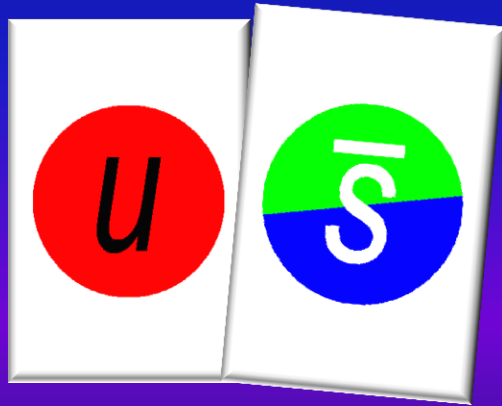
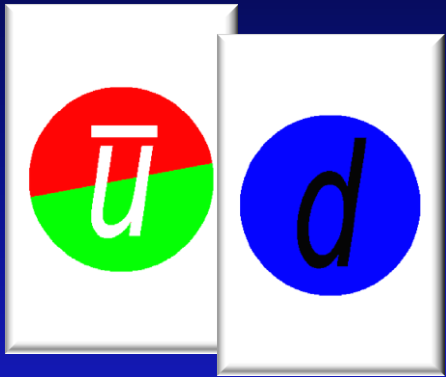
Three generations of matter (fermions)

	I	II	III		
mass →	2.4 MeV/c ²	1.27 GeV/c ²	171.2 GeV/c ²	0	? GeV/c ²
charge →	$\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}$	0	0
spin →	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1	0
name →	u up	c charm	t top	γ photon	H Higgs boson
Quarks	4.8 MeV/c ²	104 MeV/c ²	4.2 GeV/c ²	0	
	$-\frac{1}{3}$	$-\frac{1}{3}$	$-\frac{1}{3}$	0	
	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1	
	d down	s strange	b bottom	g gluon	
Leptons	<2.2 eV/c ²	<0.17 MeV/c ²	<15.5 MeV/c ²	91.2 GeV/c ²	
	0	0	0	0	
	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1	
	ν_e electron neutrino	ν_μ muon neutrino	ν_τ tau neutrino	Z⁰ Z boson	
	0.511 MeV/c ²	105.7 MeV/c ²	1.777 GeV/c ²	80.4 GeV/c ²	
	-1	-1	-1	± 1	
	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	1	
	e electron	μ muon	τ tau	W[±] W boson	
					Gauge bosons

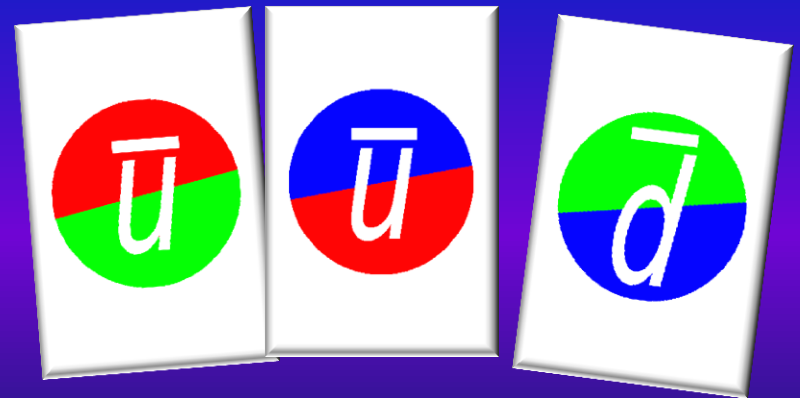
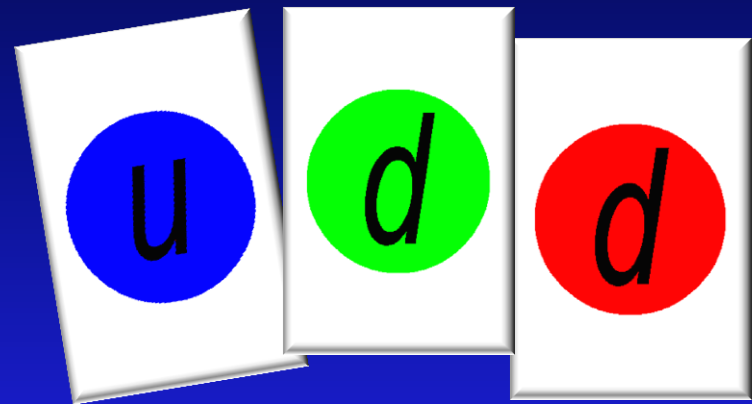

SU(3) SZÍN ÉS AZ OPTIKAI SZÍNEK

Mezonok

Barionok

KVARKANYAG – A RUBIK KOCKÁN

Tökéletes kvarkfolyadék a Rubik kockán:

Lokálisan színes, globálisan fehér:

Piros, szemben vele anti-piros: zöld/kék

Zöld, szemben vele anti-zöld: kék/piros

Kék, szemben vele anti-kék: piros/zöld

kvarkok, szemben velük anti-kvarkok

megmaradási törvények

forog és „tágul”

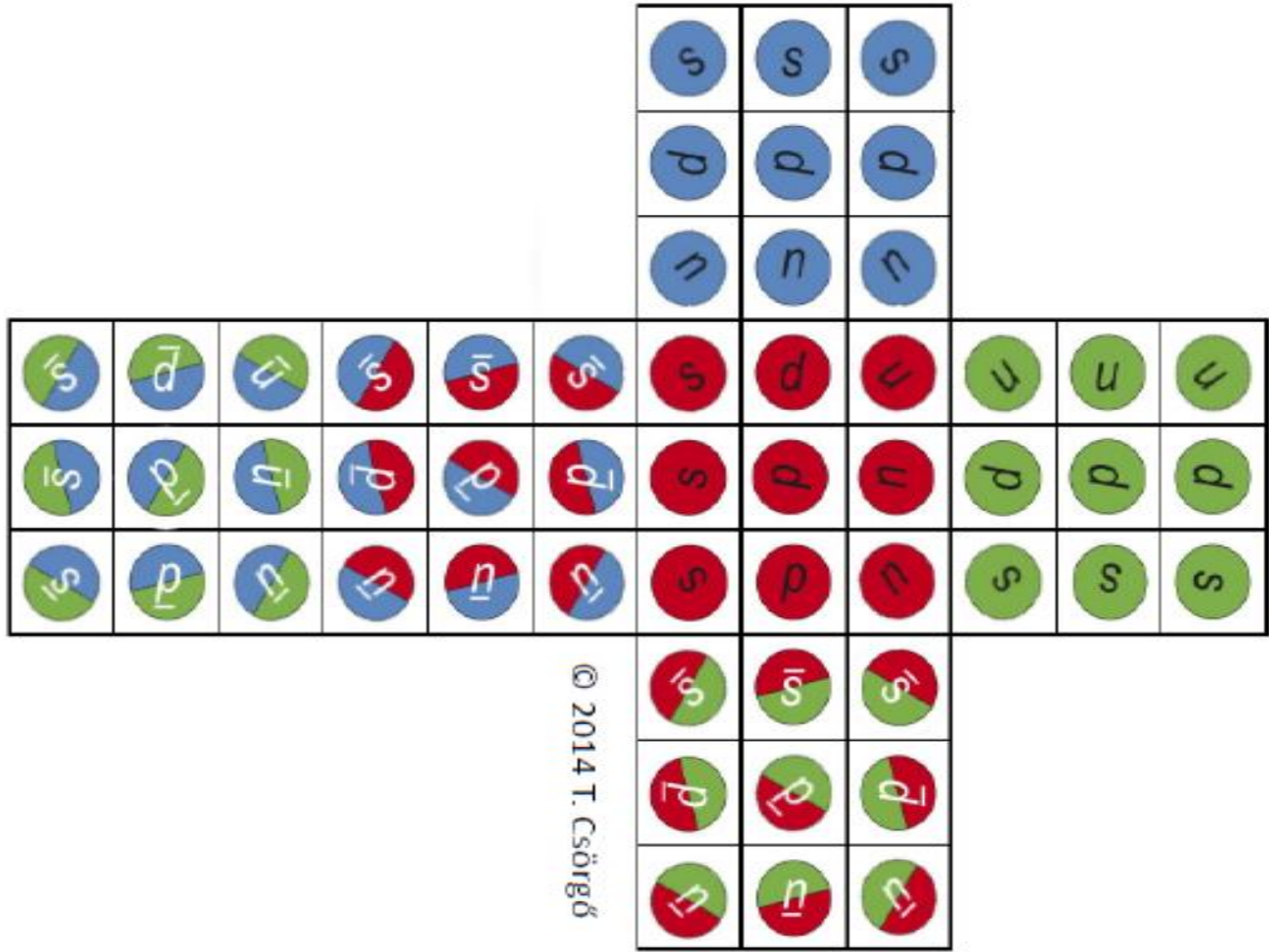
nagy mértékben összekeveredhet (entrópia)

könnyen forog –

a tökéletes kvarkfolyadék modellje

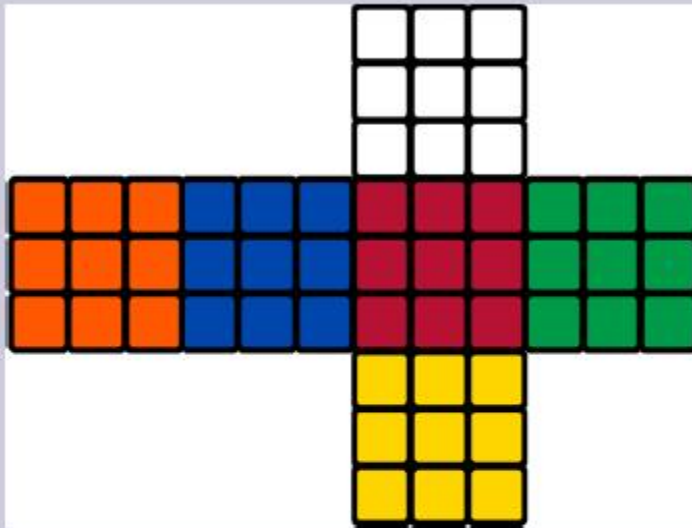
KVACKA – KVARKANYAG A KOCKÁN

© 2014 T. Csörgő

KVACKA – KVARANYAG A KOCKÁN

Original Rubik's Cube

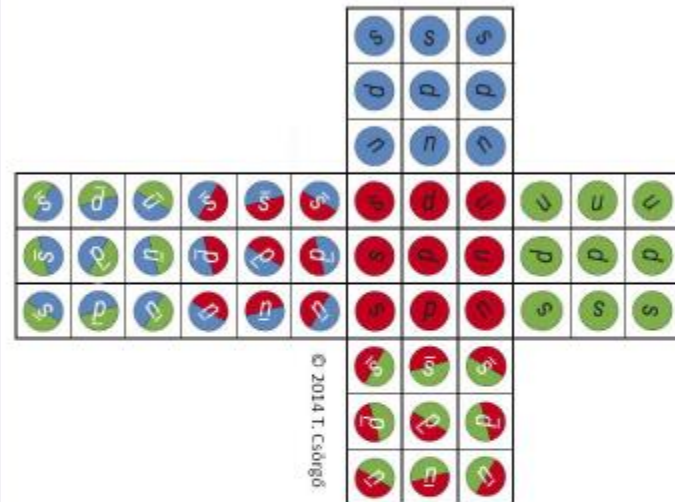

(red, orange)

(white, yellow)

(blue, green)

PF Quarks Cube

© 2014 T. Csörgő

(red, anti-red)

(green, anti-green)

(blue, anti-blue)

A KVARKOK MÁR A RUBIK KOCKÁN VANNAK

Alapötlet (CsT, 2014):
Részecskés Kártyajáték
3 szín és 3 anti-szín:
Illik a Rubik kockára
(csak kvarkok és anti-kvarkok)

Megvalósítás (CsT+Rubik Co., '14):
100 szponzorált példány
a WPCF 2014 résztvevőinek
<http://wpcf2014.karolyrobert.hu/>

Angol leírás (CsT, 2015 június):
2015 AGS and RHIC Users Meeting
BNL, USA és KEK, Japán

Nyilvános bemutatás (2015/09):
2015 CERN @ Wigner Nyílt Napok
Budapest

Bernáth B: 1'10" + vakon rakom!

A RUBIK KOCKA MATEMATIKÁJA

Eredeti Rubik (bűvös) kocka:

3x3x3 kocka, 6 szín
8 sarok-elem, 3 szín, 3 állás
12 él-elem, 2 szín, 2 állás
6 lapközép-elem, 1 szín, 1 állás
csak páros permutációk!

sarok-elemek: 8! sorrend
 $3^8 / 3 = 3^7$ lehetséges orientáció

él-elemek: 12! sorrend
 $2^{12} / 2 = 2^{11}$ lehetséges orientáció

lapközepek: nincs orientáció

a kocka állása: nincs orientáció

Lehetséges állapotok száma:
 $8! \times 3^7 \times 12! \times 2^{11} \times 1 \times 1 / 2$
 $\sim 4.3 \times 10^{19}$

Kvarkos (folyékony) kocka:

3x3x3, 3 szín+3 anti-szín
8 sarok-elem, 3 szín, 3 állás
12 él-elem, 2 szín, 2 állás
6 lapközép-elem, 1 szín, 4 állás
csak páros permutációk!

sarok-elemek: 8! sorrend
 $3^8 / 3 = 3^7$ lehetséges orientáció

él-elemek: 12! sorrend
 $2^{12} / 2 = 2^{11}$ orientáció lehet

lapközepek: $4^6 / 2 = 2^{11}$ állás

kocka állása: 6x4 féle lehet

Lehetséges állapotok száma:
 $8! \times 3^7 \times 12! \times 2^{11} \times 2^{11} \times 24 / 2$
 $\sim 2.1 \times 10^{24}$

A KVARKOS KOCKA FIZIKÁJA

	Eredeti Rubik kocka	Kvarkos kocka
Állapotok száma (N)	43252003274489856000	2125922464947725402 112000
Entrópia ($S = \ln N$)	~ 45.21	~ 56.02
Oldal hossza (L, mm)	57	57
Entrópiasűrűség ($s = S/L^3, \text{m}^{-3}$)	$\sim 2.4 \times 10^5$	$\sim 3.0 \times 10^5$
Szemben színek	(szín, szín+sárga): (fehér,sárga), (kék,zöld), (piros,narancs)	(szín, anti-szín): (piros,anti-piros), (kék, anti-kék), (zöld, anti-zöld)

	Tökéletes kvarkfolyadék
Energiasűrűség, e [GeV/fm ³]	15
Hangsebesség, c_s^2	0.1
Hőmérséklet, T [GeV]	0.22
Entrópiasűrűség $s = (1+c_s^2) e / T$, [m ⁻³]	7.5×10^{46}

Hű modellhez:
 $L' = L / 25^{1/3} / 10^{10}$
 $L' \sim 2 \times 10^{-12} \text{ m}$

FELADATOK A KVARKOS KOCKÁVAL

1. feladat: A kvarkos kocka kirakott állapota (alapállapota) színsemleges, azaz fehér, mivel a szemközti oldalak színeinek eredője szín + antiszín = fehér. Ubulka este elcsente a kvarkos kockánkat és alaposan összekeverte, nem tudta kirakni reggelig. Milyen színű lett az Ubulka által összekevert kvarkos kockánk?

1. feladat megoldása:

A kvarkos kocka alapállapotában jelöljük a kis piros, kék és zöld lapok színét rendre p , k és z -vel, az antipiros, antikék és antizöld lapokat pedig jelölje az ellentett előjel, $-p$, $-k$ és $-z$.

A globális színtelen alapállapot jele legyen 0 .

A kezdő, kirakott állapot egyenlete, sorba menve a 6 lapon:

$$0 = (9 p) + (9 z) + (9 k) + (- 9 p) + (- 9 z) + (- 9 k)$$

Azaz $0 = 9 (p - p) + 9 (z - z) + 9 (k - k)$

Ubulka összekevert kockája a lapok helyzetét változtatta meg, az első lapon u_{p1} piros, u_{z1} zöld, u_{k1} kék, u_{ap1} antipiros stb lappal, de csak a lapok helyzete változott meg. Tehát ha összeszámoljuk továbbra is minden színből és minden antiszínből 9 van:

$$U = 9 p - 9 p + 9 z - 9 z + 9 k - 9 k = 0.$$

Tehát bárhogyon forgatta Ubulka a kockát, annak

eredő fehér színe megmarad. Ez a szín-megmaradás törvénye.

FELADATOK A KVARKOS KOCKÁVAL

1. feladat általánosítása: A kvarkos kocka kirakott állapota (alapállapota) színsemleges, azaz GLOBÁLISAN fehér. Tervezzünk olyan kvarkos Rubik kockát, amelyik lokálisan is (minden elemében) fehér!

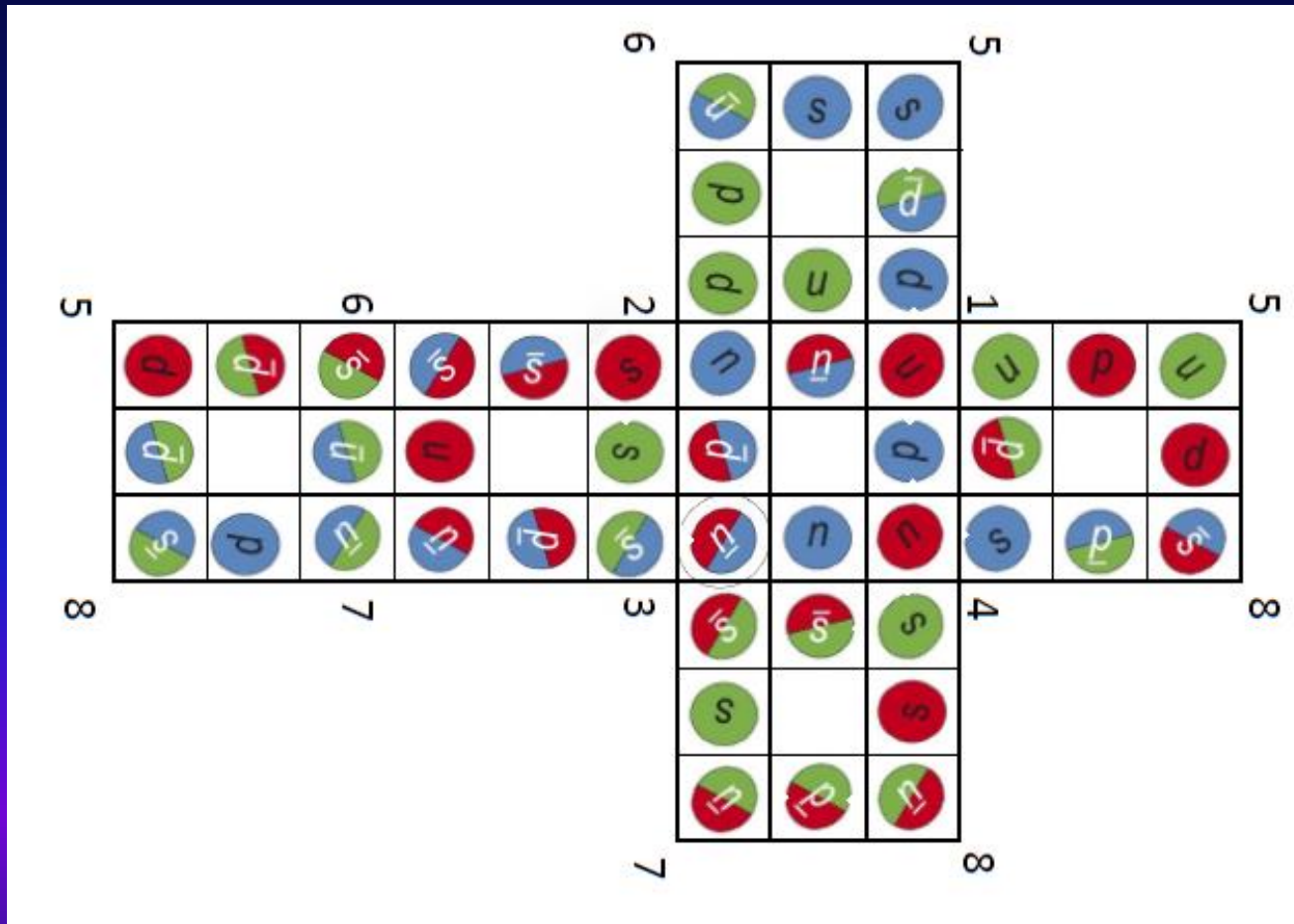
1. feladat általánosításának a megoldása: A Rubik kockán sarok, él és lapközép elemek is vannak. A sarok elemek színsemlegesen megfeleltethetően barionoknak és anti-barionoknak is. Az él-elemek színsemlegesen megfeleltethetően a mezonoknak. Azonban a lapközép elemekre akár kvark, akár anti-kvark kerül, nettó színük megmarad. Ezért a 3x3x3-as Rubik kockán lokálisan színsemleges hadronanyag nem rakható ki. **A globálisan színsemleges tökéletesen folyékony kvarkanyag lokálisan színes, lényegesen különbözik a lokálisan fehér hadronanyagtól.**

2. A fentiekből következik, hogy a **lokálisan színsemleges hadronanyag csak a lapközép elem nélküli, ún. lyukas Rubik kockán modellezhető.**

HADRONANYAG A LYUKAS KOCKÁN

Az 1. feladat általánosításának a megoldása:

A lyukas Rubik kocka lokálisan fehér kirakása – a hadronanyag modellje

Az 1. feladatból nyitott kérdés (megoldatlan probléma):

Hányféle lényegesen különböző, lokálisan fehér hadronanyag modell van?

FELADATOK A KVARKOS KOCKÁVAL

2. feladat: A kvarkos kocka kirakott állapota (alapállapota) a korai Világegyetemhez hasonlóan ugyanannyi kvarkot tartalmaz, mint amennyi antikvarkot. Mivel három kvark színsemleges kombinációja egy bariont, három antikvark pedig egy antibariont alkot, és a barionszám a barionok és az antibarionok számának a különbsége, a kvarkos kocka nettó barionszáma $B = [(3+3+3) + (3+3+3) + (3+3+3) - (3+3+3) - (3+3+3) - (3+3+3)]/3 = 0$.

Ubulka másnap este is elcsente az újra kirakott kvarkos kockánkat és alaposan összekeverte, és megint nem tudta kirakni reggelig. Mennyi lett barionszáma az Ubulka által összekevert kvarkos kockánknak?

2. feladat megoldása:

A kvarkos kockán a keveréstől a lapok csak helyzetet, sorrendet változtatnak, új helyre kerülhetnek, de a kvarkokat jelképező lapok ugyanazok maradnak. Így Ubulka összekevert kockáján is pontosan $9 \times 3 = 27$ kvark és $9 \times 3 = 27$ antikvark maradt, akárhogy forgatta a kockát. Az eredő barionszám továbbra is:

$$UB = (27 - 27)/3 = 0.$$

Tehát bárhogyan is forgatta Ubulka a kockát, annak

eredő barionszáma megmaradt.

Ez a barionszám-megmaradás törvénye.

FELADATOK A KVARKOS KOCKÁVAL

3. feladat: A kvarkos kockán pontosan kilenc u , kilenc d , kilenc s és kilenc anti- u , anti- d és anti- s kvark jelképét láthatjuk. Forgassuk úgy a folyékony Rubik kockát, **hogy az oldalakat a kvarkok íze szerint rendezzük, azaz minden oldalon azonos ízű kvarkok legyenek.**

3. feladat megoldása:

A feladat feltételezi, hogy a folyékony, kvarkos Rubik kockának van olyan állapota, amelyben minden oldalon azonos ízű kvarkok vannak, és azt is feltételezi, hogy ez az állapot az alapállapotból forgatással elérhető. Azonban bármilyen legyen is a forgatás, az a lapközepeket nem változtatja meg, csak az él és sarok kockákat cserélgeti. Mivel valamennyi lapközép d vagy anti- d ízű kvarkot jelöl, ezeket nem lehet egy lapra rendezni. Emiatt a feladatnak nincs megoldása.

3. feladat általánosítása:

A lapközepek miatt még egyetlen egy oldalt sem lehet úgy kikeverni, hogy azon minden kvark íze azonos legyen: lesz a lapközép kockán egy d vagy egy anti- d kvark, de mind a többi 8 nem lehet azonos a lapközéppel. A feladat csak a lapközép nélküli, lyukas Rubik kockán oldható meg.

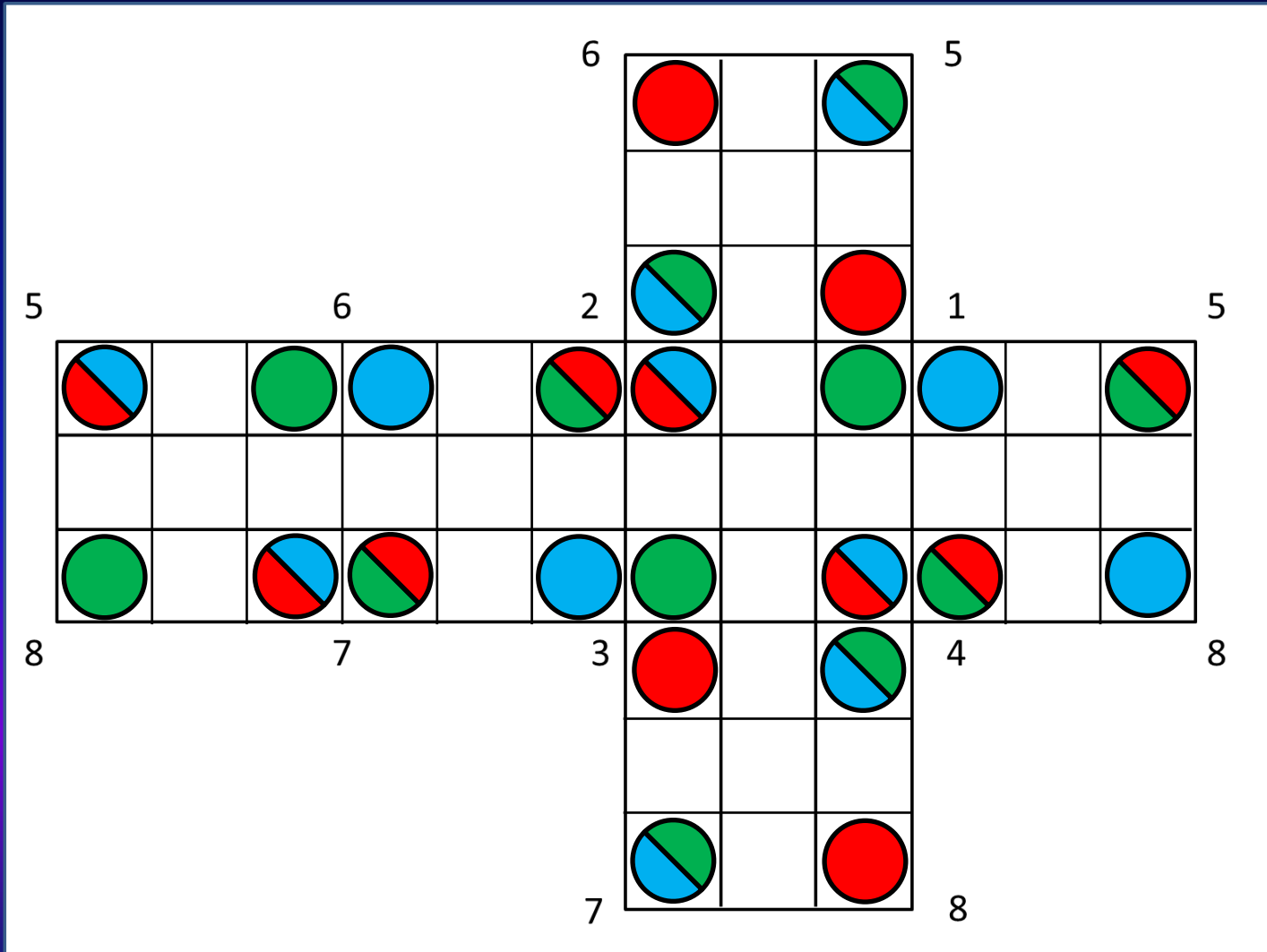
3. feladat általánosításának általánosítása:

Tervezzünk olyan lyukas Rubik kockát, ahol a lapokat ízek szerint rendezzük, és a kocka lokálisan is fehér. Ez a hadronanyag modellje.

HADRONANYAG A LYUKAS KOCKÁN

3. feladat általánosításának a megoldása:

A lyukas Rubik kocka lokálisan fehér és íz szerint is rendezett kirakása

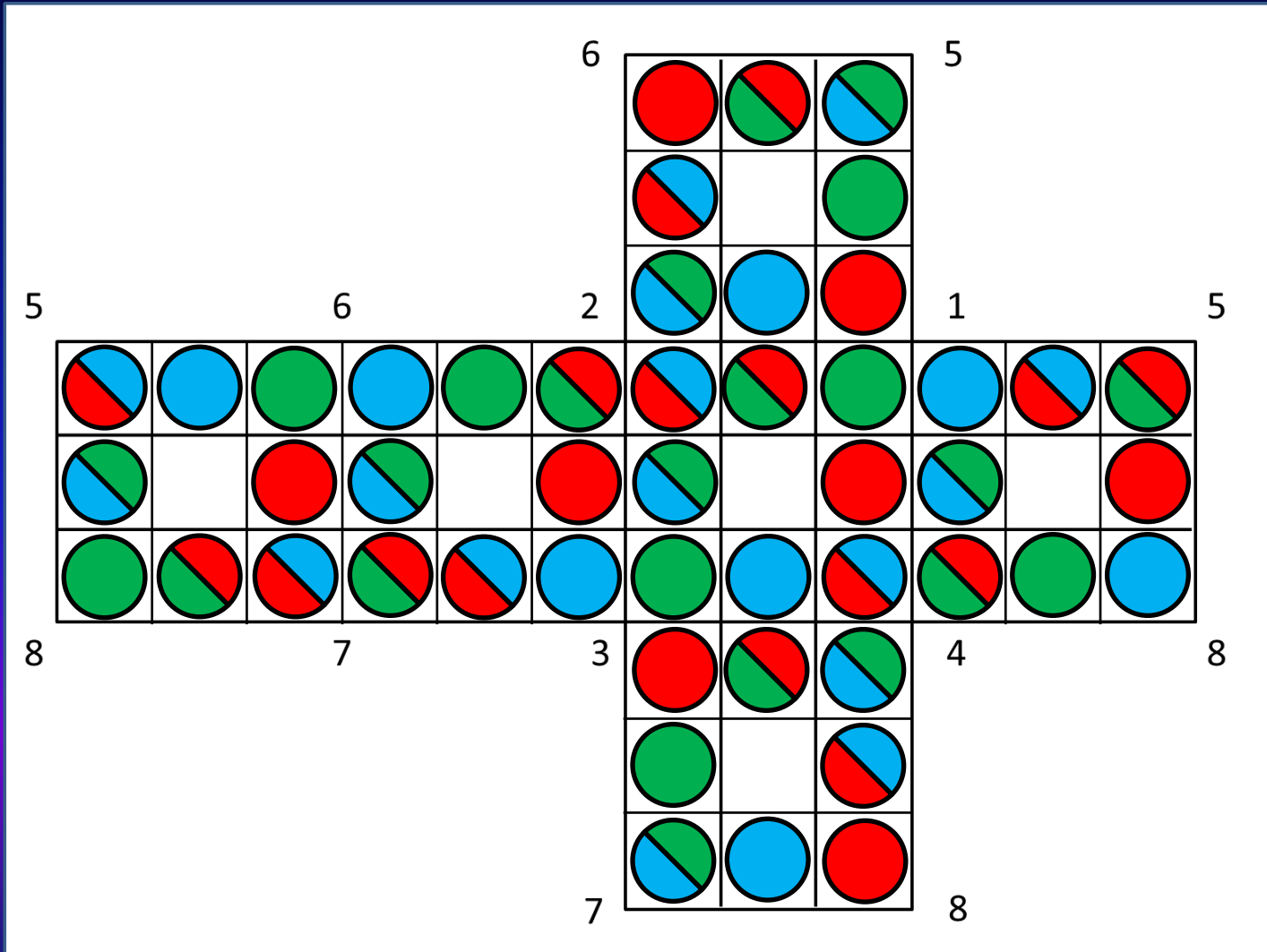

HADRONANYAG A LYUKAS KOCKÁN

3. feladat általánosításának a megoldása:

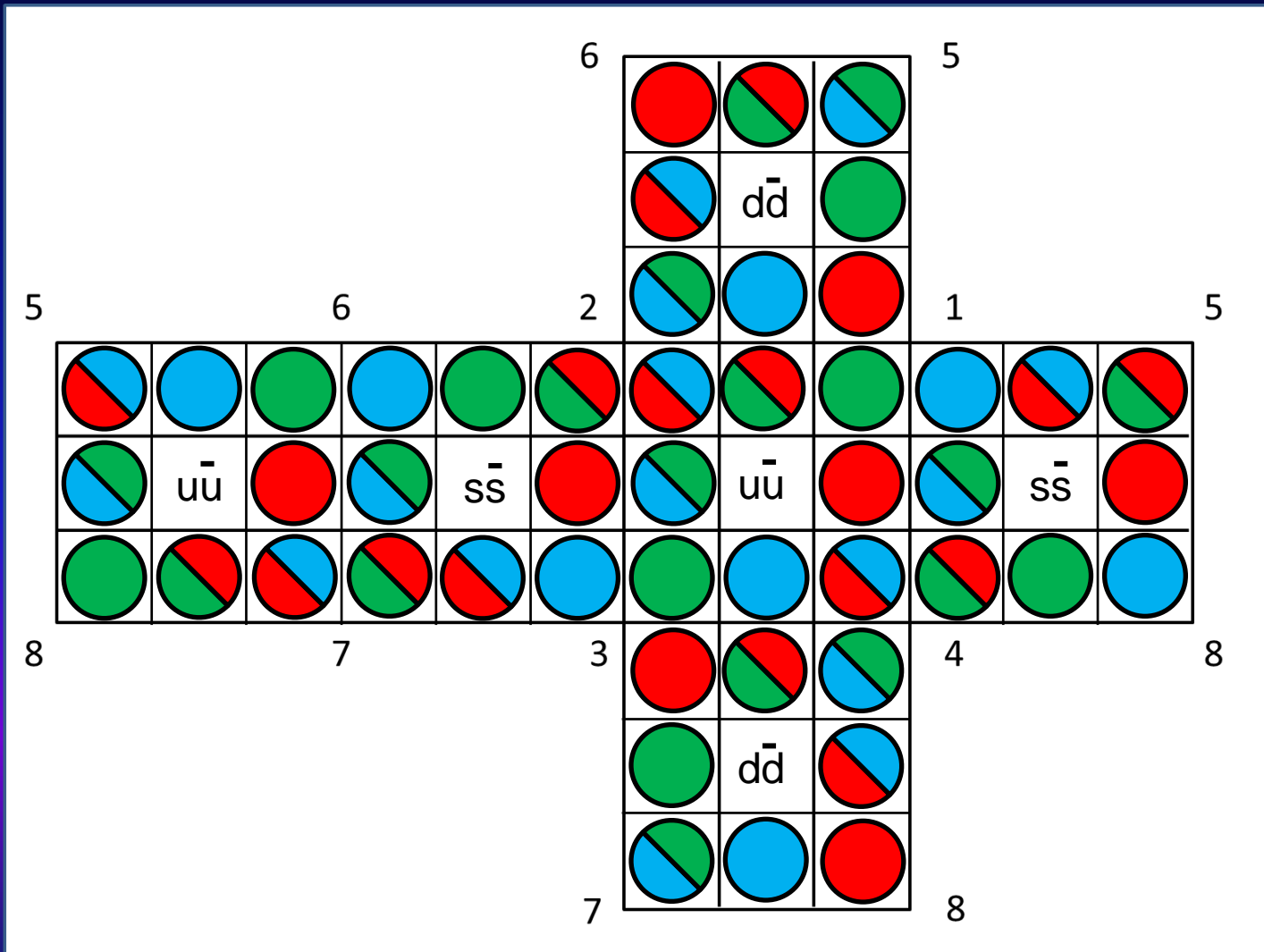
A lyukas Rubik kocka lokálisan fehér és íz szerint is rendezett kirakása

HADRONANYAG A LYUKAS KOCKÁN

3. feladat általánosításának a megoldása:

A lyukas Rubik kocka lokálisan fehér és íz szerint is rendezett kirakása

FELADATOK A KVACKÁVAL

4. feladat:

A RHIC és az LHC kísérleteiben előállított kvarkanyag entrópiasűrűsége $\sigma \sim 7,5 \cdot 10^{46} / \text{m}^3$. A kvarkos kocka (kvacka) állapotainak száma:

$$N = 2\,125\,922\,464\,947\,725\,402\,112\,000 \sim 2,12 \times 10^{24}$$

oldaléle

$$L = 57 \text{ mm hosszú.}$$

- Mekkora a kvacka entrópiasűrűsége?
- Mennyire kellene a kvackát lekicsinyíteni, hogy az entrópiasűrűsége akkora legyen, mint a tökéletes kvarkfolyadékéknak?

	Eredeti Rubik kocka	Kvarkos kocka
Állapotok száma (N)	43252003274489856000	2125922464947725402 112000
Entrópia ($S = \ln N$)	~ 45.21	~ 56.02
Oldal hossza (L, mm)	57	57
Entrópiasűrűség ($\sigma = S/L^3, \text{m}^{-3}$)	$\sim 2.4 \times 10^5$	$\sim 3.0 \times 10^5$

Hű modellhez:

$$\sigma(\text{QM}) = \sigma(\text{Kvacka}) (L/L')^3$$

$$L' = L [\sigma(\text{QM}) / \sigma(\text{Kvacka})]^{1/3}$$

Hű modellhez:

$$L' = L / 25^{1/3} / 10^{10}$$

$$L' \sim 2 \times 10^{-12} \text{ m}$$

FELADATOK A KVACKÁVAL

5. feladat:

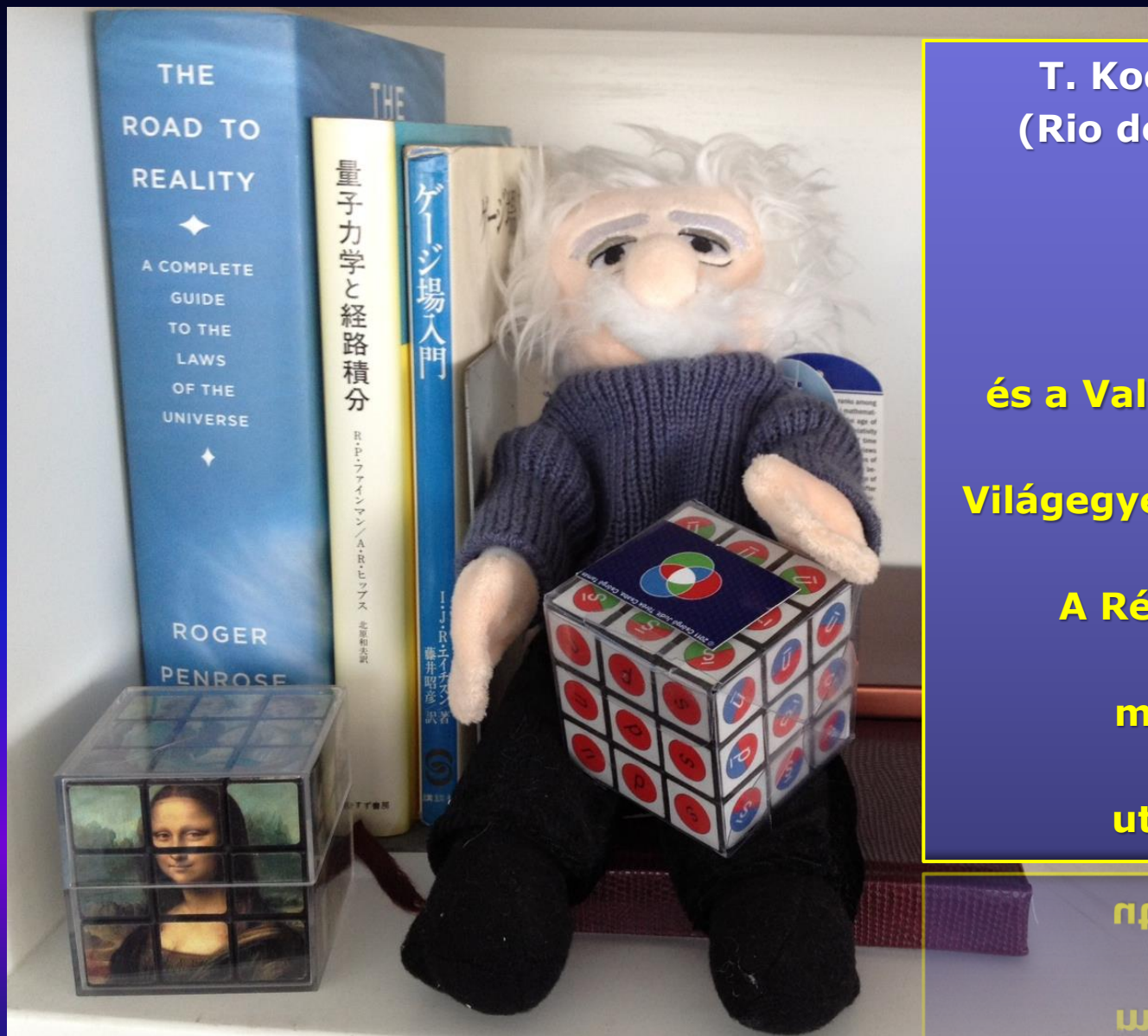
Ubulka szerint nem kell megtanulni a kockaforgatást: véletlenszerűen forgatva majdcsak kijön egyszer a jó eredmény. Tudva hogy a kvarkos kocka (kvacka) állapotainak száma és a legjobb forgatók sem tudnak másodpercenként 10-nél többet forgatni a kockán, becsüljük meg a véletlen helyes kirakáshoz szükséges időt.

	Kvarkos kocka
Állapotok száma (N)	2125922464947725402112000
Kirakáshoz szükséges idő (sec)	212592246494772540211200
Ugyanez az idő években (1 év ~ 365 x 24 x 60 x 60 sec) 1 év ~ 31 536 000 sec	6741255913710443,3 év ~ 6,7 x 10 ¹⁵ év
A Világegyetemünk életkora	~ 10 ¹⁰ év

A sikerhez 100 ezer Világkorszaknyi idő kellene

Ubulkának érdemes a kocka kirakását megtanulni ...

KVARKANYAG – MOSOLYGÓSAN

T. Kodama professzor úr
(Rio de Janeiro, Brazília):

**Albert Einstein,
Mona Lisa Mosolya,
Kvarkos Kocka,
és a Valósághoz Vezető Út:
Teljes Útikönyv a
Világegyetem Törvényeihez.**

**A Részecskés Játékok a
valóság nem teljes
modelljei, de nagyon
érdekes szellemi
utazásra hívogatnak.**

utazásra hívogatnak.
érdekes szellemi
modelljei, de nagyon
valóság nem teljes

KVARKFOLYADÉK – KÉZZEL FOGHATÓAN

G.Zweig: aki először
látta meg a kvarkokat
kézbe is vehette őket

kvarkok ~ ászok
kvarkok és a kártyajáték
kvarkok és a kockajáték
egyszerre mindkettő?
egyszerre egyik sem?

